

DE REGULATIEBENADERING: DE ONWAARSCHIJNLIJKE REPRODUCTIE VAN HET KAPITALISME

Stijn Oosterlynck

Het kapitalisme zit vol interne contradicties en spanningen, zoals de tegenstelling tussen arbeid en kapitaal (klassenstrijd) en die tussen kapitalen onderling (competitie). Toch ging dit sociaal-economische systeem – alle recente, schijnbare aanwijzingen ten spijt – voornamelijk niet ten onder aan de crisistendenties, welke periodiek uit die interne tegenstellingen ontstaan. Hoe valt dit te verklaren? Hoe kan de marxistische basisstelling dat het kapitalisme vol interne contradicties en spanningen zit en dus periodiek noodtoestanden genereert, verzoend worden met de empirische vaststelling dat die crisissen de voortdurende reproductie van het systeem voorlopig niet finaal ondermijnden? Die vraag maakt de kernprobleemstelling van de regulatiebenadering uit.¹

Voornoemde kernvraag leidt vooreerst naar een aantal wetenschapsfilosofische en methodologische beschouwingen. Om te begrijpen hoe de regulatiebenadering de abstracte bewegingswetten van het kapitalisme, zoals die door Marx geformuleerd zijn, articuleert met de complexiteit en meervoudigheid van de reëel bestaande kapitalismen, dient primair haar impliciet kritisch-realistische vertrekpunt geëxpliciteerd te worden. Daarna situeer ik het ontstaan van deze benadering in een dubbele kritiek op de neoklassieke economie (orthodoxe economie) en het Althusseriaans structuralistisch marxisme. Ik ga in op de belangrijkste regulationistische concepten die uit deze dubbele kritiek ontstonden en toon aan hoe ze aan het werk worden gezet in de context van de empirische uitdaging die zich opdrong aan de eerste regulationisten, namelijk het verklaren van de crisis van het fordisme en de opkomst van het postfordisme. Ik incorporeer daarbij een aantal meer recente innovaties van de regulatiebenadering zoals de analyse van de staat en de verruimtelijking van de regulationistische basisconcepten. Tot slot behandel ik selectief een aantal andere meer recente ontwikkelingen in de regulatiebenadering: de zoektocht naar de micro-economische fundamenteën van de benadering en de kritiek op de gebrekkige aandacht voor identiteit en discours.

Kritisch realisme: een gelaagde ontologie en retroductie

De regulatiebenadering werkt met een impliciet kritisch-realistische ontologie, epistemologie en methodologie. Dit impliciete kritische realisme gaat terug op de inspiratie die de regulationisten uit het werk van Marx en Althusser haalden. Zowel Marx als Althusser maakten een onderscheid tussen de verborgen, interne structuren van het kapitalisme en haar uitingen aan de 'oppervlakte'. Althussers concept van 'structurele causaliteit' verwijst naar de interne structuur van het kapitalisme, waaruit de oorzakelijke krachten ontstaan die haar oppervlakteverschijnselen genereren. Althusser probeerde dan ook die oppervlakteverschijnselen, zeg maar de maatschappelijke realiteit zoals die zich aan ons voordoet (bijvoorbeeld de strijd van een lokale vakbond om de sluiting van een bedrijf tegen te houden), te analyseren als de effecten, weliswaar gefilterd en vervormd, van de generatieve mechanismen van het kapitalisme (in dit geval de structurele tegenstellingen tussen kapitaal en arbeid). Die methode, het terugwerken van de empirische realiteit naar de onderliggende objecten en hun causale krachten die deze realiteit genereren, wordt door kritisch realisten 'retroductie' genoemd.

Althussers concept van structurele causaliteit veronderstelt voor het overige een gelaagde ontologie. Kritische realisten maken een onderscheid tussen drie ontologische niveaus: *the real*, *the actual* en *the empirical*.

Op het eerste niveau (*the real*) bevinden zich de objecten. De interne structuur van die objecten genereert bepaalde causale krachten. Die causale krachten worden geduid in termen van 'natuurlijke noodzakelijkheden'. Ze volgen noodzakelijkerwijze uit de interne structuur van het object. Het kapitalisme als object is bijvoorbeeld zo gestructureerd dat er een fundamentele tegenstelling bestaat tussen arbeid en kapitaal, wat leidt tot het generatieve mechanisme of de causale kracht van de klassenstrijd. Causale krachten, net als het gebruik van de term 'tendens' door Marx, zijn dus geen empirische veralgemeningen over het regelmatig (samen) voorkomen van bepaalde gebeurtenissen, maar over de generatieve krachten die een object dankzij zijn interne structuur bezit. Hier onderscheidt het kritische realisme zich duidelijk van een positivistische wetenschapsfilosofie waar causaliteit gelijkgesteld wordt aan correlatie. Waarom causaliteit niet gelijk te stellen valt met correlaties tussen variabelen blijkt uit het bestaan van het tweede ontologische niveau.

Op dat tweede niveau (*the actual*) vindt al dan niet de actualisatie van de generatieve krachten van objecten plaats. Of de causale, generatieve krachten van een object geactualiseerd of in werking gesteld worden, hangt af van een aantal condities die niet noodzakelijk aanwezig zijn en van hun interactie met andere objecten en hun causale krachten. Actualisatie is dus altijd contingent. De mens heeft de causale kracht om via zijn of haar werk de natuur te transformeren

om in zijn of haar behoeften te voorzien, maar of iemand die krachten actualiseert is afhankelijk van een aantal condities, bijvoorbeeld honger, scholing, het bezit van de juiste werktuigen of intrinsieke motivatie. Het afwezig zijn van vormen van klassenstrijd in bepaalde periodes en geografische gebieden betekent dus niet noodzakelijk dat het kapitalisme als object geen tegenstelling tussen arbeid en kapitaal genereert. Die actualisatie van die tegenstelling kan tijdelijk geneutraliseerd worden door sterke economische groei, culturele hegemonie of zware politieke repressie.

Het derde ontologische niveau is dat van *the empirical* en verwijst naar de realiteit zoals die waargenomen of gepercipieerd wordt door de mens als leek respectievelijk wetenschapper. Het is belangrijk het empirische van het actuele niveau te onderscheiden omdat dergelijke operatie de aandacht trekt op het gebrek aan directe toegang tot de realiteit. Die toegang wordt altijd gemedieerd en gefilterd door de taal en concepten die we hanteren. Vandaar dat kritische realisten epistemologisch relativisme en de feilbaarheid van kennis combineren met een ontologisch realisme.

De omweg via het kritisch realisme geeft een stevige ondervindelijke basis aan het regulationistische project. De regulatiebenadering houdt vast aan de bewegingswetten van het kapitaal zoals die door Marx beschreven werden (bijvoorbeeld de tendens van de dalende winstvoet), maar focust zich op de concrete, institutionele vormen die de kapitalistische ontwikkeling in bepaalde periodes en op bepaalde plaatsen aanneemt. Op die manier verbinden ze hun analyse van het 'actuele' kapitalisme, met het kapitalisme als object met bepaalde causale krachten (op het niveau van *the real*). De regulatiebenadering specificeert dus de abstracte bewegingswetten van het kapitalisme op een dergelijke manier dat ze toepasbaar zijn in de studie van concrete empirische fenomenen. De regulatiebenadering wil dus vooral de historisch specifieke varianten van kapitalistische ontwikkeling bestuderen, maar steeds verbonden met de bewegingswetten van het kapitalisme. Vooraleer ik aan die concrete concepten toekom, wil ik ingaan op de ontstaansgeschiedenis van het kernconcept van de regulatiebenadering, namelijk 'regulatie'.

Orthodoxe en heterodoxe politieke economie: van evenwicht naar reproductie

Het ontstaan van de regulatiebenadering kan niet begrepen worden los van haar kritiek op de dominante stroming binnen de economische wetenschap. In *A theory of capitalist regulation*, het funderende werk van de regulatiebenadering,

neemt de econoom Michel Aglietta in de scherpste bewoordingen afstand van de neoklassieke economie. Het is volgens hem een totaliserende theorie omdat het de ganse economische realiteit verklaart vanuit één concept, namelijk evenwicht. Elke empirische observatie die daarvan afwijkt, zoals een economische crisis, is een imperfectie van een voor het overige perfect en zuiver werkend systeem. Dergelijk uitgangspunt vloekt uiteraard met de marxistische stelling dat crisissen noodzakelijk volgen uit de bewegingswetten van het kapitaal.

Aglietta bekritiseert de neoklassieke theorie op twee gronden. Het ontbreekt de theorie aan een historisch perspectief; het is letterlijk een tijdloze theorie. Dit gegeven gaat ten dele terug op het achterliggende mensbeeld: de *homo economicus* handelt rationeel heeft volledige kennis van de toekomst. De neoklassieke theorie werkt met andere woorden met een logische in plaats van historische tijd. In die logische tijd is er geen plaats voor breuken, transformaties of kwalitatieve veranderingen. De tijd is er volledig omkeerbaar.

De neoklassieke economische theorie herleidt, ten tweede, sociale relaties tot ruilrelaties waarin rationele subjecten, los van elke verdere maatschappelijke context, hun gedrag op elkaar afstellen via de prijs van de goederen en diensten die gekocht of verkocht worden. De sociale inhoud van de relaties, met inbegrip van de conflicten die daarin ingebed zitten worden genegeerd.

Omwille van beide genoemde redenen bevat de neoklassieke theorie geen logica van interne transformatie. Transformatie, begrepen als breuken van kwalitatieve verandering, kan er in hun economisch model enkel komen door externe schokken. In lijn met Marx beschouwt Aglietta sociale relaties en de conflicten die erin vervat liggen als de interne bron van transformaties. Er is dus een historische tijd, met bepaalde breekpunten die de tijd irreversibel maken. Sociaal-economische ontwikkeling is padafhankelijk.

De focus op relaties en proces en de logica van interne transformatie die daaruit volgt, brengt de thematiek van reproductie op de voorgrond. Als het sociaal-economische systeem geen inherent evenwicht kent dat noodzakelijkerwijze volgt uit het rationeel gedrag van geïsoleerde individuen in de markt, maar het effect van conflictueuze sociale relaties is, dan moeten we ons de vraag stellen hoe die relaties tot stand komen en hoe ze in stand gehouden worden. Sociale relaties ontstaan immers niet automatisch. Ze worden daarenboven bewust of onbewust gereproduceerd.

Reproductie is niet hetzelfde als 'identieke herhaling' en houdt dus de mogelijkheid van transformatie in. De neoklassieke economie projecteert reproductie buiten haar theoretisch zichtveld en maakt zodoende de mogelijkheid dat de specifieke organisatie van de productie de reproductiecapaciteit van een samenleving ondermijnt onzichtbaar. De impact van de flexibilisering van de arbeidsmarkt op het gezinsleven, dat een essentiële rol speelt bij de reproductie van arbeidskracht via het opvoeden van kinderen, is bijvoorbeeld een

onderzoeksvraag die neoklassieke economen zich niet stellen, maar voor regulationisten volgt die vraag logischerwijze uit hun visie dat productie en reproductie onlosmakelijk verbonden zijn. Ze is buitendien zeer belangrijk voor een analyse van het kapitalisme omdat dit precies een systeem van uitgebreide reproductie (*expanded reproduction*) is. De voortdurende zoektocht van het kapitaal naar superwinsten en het verhogen van de exploitatie van arbeid leidt verder tot een voortdurende transformatie van de sociale relaties in kapitalistische samenlevingen, waardoor de capaciteit tot reproductie nooit gegarandeerd is.

Er bestaat natuurlijk een hiërarchie van sociale relaties vanuit het perspectief van reproductie. Niet alle relaties zijn even belangrijk voor de reproductie van de kapitalistische vorm van sociaal-economische ontwikkeling. Regulationisten onderscheiden 'determinerende sociale relaties', zoals de relatie tussen arbeid en kapitaal, van andere sociale relaties, zoals die tussen man en vrouw, en tussen verschillende etnische groepen. Ook de concrete vorm waaronder de determinerende sociale relatie tussen arbeid en kapitaal gereproduceerd wordt, kan variëren.

Hier stoten we opnieuw op het kritisch-realistische onderscheid tussen noodzakelijk en contingent, tussen de relaties die noodzakelijkerwijze gereproduceerd moeten worden om het kapitalisme in stand te houden en de contingente articulatie van andere sociale relaties, respectievelijk de specifieke institutionele vorm die de noodzakelijke sociale relaties aannemen in een historische maatschappijconfiguratie.

Althussers rebellerende zonen: van reproductie naar regulatie

Alain Lipietz, een van de grondleggers van de regulatiebenadering, noemde zichzelf en andere vroege regulationisten rebellerende zonen van Althusser. Het structuralistische marxisme van Althusser was voor hen zowel een bron van inspiratie als van kritiek. Althusser argumenteerde dat de kapitalistische productiewijze bestond uit verschillende relatief autonome velden. De relatieve autonomie van de economische, politiek-juridische en ideologische regio's houdt in dat het politieke en ideologische veld niet zomaar een afspiegeling of afgeleide zijn van het economische veld, maar hun eigen logica hebben. Althusser nam zo afstand van het 'economisme' of 'economisch determinisme' van nogal wat marxistische auteurs. Althussers concept 'overdeterminatie', de idee dat het accumulatieproces mede bepaald wordt door politiek-juridische en culturele en dus niet enkel door economische processen, volgt hier logisch uit.

De regulationisten namen de idee van overdeterminatie en het afwijzen van economisme over, maar zetten zich tegelijkertijd af tegen het structuralisme van het Althusseriaanse marxisme. Althusser heeft weinig nagedacht over de aard en de beperkingen van zijn concept van relatieve autonomie. De economie bepaalde dan wel niet direct de politiek-juridische en culturele processen, maar wel 'in laatste instantie'. Doordat het Althusseriaanse structuralisme sociale relaties –in het spoor van het sociologische structuur-functionalisme – eenzijdig begreep in termen van functiestructuren, waardoor het noodzakelijk contradictorische karakter steeds meer naar de achtergrond verschoof, werd reproductie door hen als quasi-automatisch beschouwd. Vandaar trouwens het label 'structuralistisch marxisme'.

Voor Lipietz en andere regulationisten is het net het contradictorische karakter van sociale relaties welke groepen en individuen, die in deze sociale relaties ingebed zitten, autonomie geeft. Ze kunnen met andere woorden subjecten worden die de structuren transformeren en andere, nieuwe vormen van sociale relaties vormen. Het handelen van individuele of collectieve actoren, ook al volgt dit noodzakelijkerwijs uit de constitutie van sociale relaties onder het kapitalisme, krijgt hierdoor opnieuw een autonome plaats. Regulationisten verwerpen dus categoriek de Althusseriaanse anti-humanistische stelling dat menselijke actoren niets meer zijn dan de dragers van de reproductievereisten van de kapitalistische productiewijze.

Voor regulationisten speelt sociaal handelen effectief een belangrijke rol bij de reproductie van het kapitalisme. Door het contradictorische karakter van het netwerk van sociale relaties waarbinnen dit handelen plaatsvindt, verloopt dit reproductieproces tegelijkertijd niet probleemloos. Het is een proces vol transformaties, breuken en crisissen. De zware economische crisis van de late jaren '70 van vorige eeuw confronteerde de vroege regulationisten op heel directe wijze met het problematische karakter van het kapitalistische reproductieproces. Om die reden gingen ze reproductie analyseren vanuit het perspectief van 'regulatie'.

Regulatie verwijst naar de sociale normen en verwachtingen, de gedrag patronen en andere informele en formele instituties, die het handelen van subjecten richten op de reproductievereisten van het accumulatieproces. Het zijn sociale en economische processen die het individuele en collectieve handelen in mindere of meerdere mate in overeenstemming brengen met de structuur van de kapitalistische economie. Voor alle duidelijkheid: overheidsregulering is maar een van de vele vormen die regulatorische processen, zoals die door de regulatiebenadering begrepen worden, kunnen aannemen.

Vanuit het perspectief van de regulatiebenadering heeft het kapitalisme twee gezichten: accumulatie en regulatie. Regulationisten stelden empirisch vast dat het proces van accumulatie in bepaalde periodes en op bepaalde plaatsen relatief stabiel is en er dus zonder veel fundamentele breuken en conflicten in slaagt zich te reproduceren. Maar omwille van het noodzakelijk contradictorische karakter van de sociale relaties die dit accumulatieproces ondersteunen, moet dit fenomeen begrepen worden als een arbeid die noodzakelijkerwijs tijdelijk, plaatselijk en onvolledig is, en samenhangt met een evengoed tijdelijk, plaatselijk en onvolledig compromis in de klassenstrijd of in een andere politieke strijd. De regulatiebenadering focust nu op regulatie van het accumulatieproces, omdat de marxistische (maar evenzeer de orthodoxe) economen hun analyses louter toespitsen op accumulatie en niet op regulatie. Voor regulationisten doen dus niet enkel de abstracte bewegingswetten van het kapitalisme, maar ook andere maatschappelijke institutionaliseringsprocessen, die noodzakelijkerwijs tijd-ruimtelijk contingent zijn, ertoe. In tegenstelling tot de Althusserianen zien regulationisten het kapitalisme niet als een eeuwig en onveranderlijk systeem, maar als een socio-economisch systeem dat zich doorheen crisissen, transformaties en breuken ontwikkelt. In de geschiedenis van het kapitalisme kunnen dan ook verschillende periodes van accumulatie en regulatie onderscheiden worden,² elk met hun eigen matrix aan instituties en specifieke crisisbeheersingstendenzen.

De verschuiving van de focus van een strikt economische analyse naar de regulatie van het accumulatieproces leidt naar nog een ander cruciale dimensie van de regulationistische kritiek. Volgens de regulatiebenadering kan het kapitalisme, ondanks tendentiële commodificatie of vermarkting zichzelf nooit volledig reproduceren via de markt. De kapitalistische logica van vermarkting heeft haar grenzen, niet in het minst omdat accumulatie hoogst afhankelijk is van zogenaamde 'fictieve marktgoederen', als daar zijn: arbeid, geld, natuur en informatie.

Arbeid, geld, natuur en informatie zijn fictieve marktgoederen: ze worden onder het kapitalisme wel dusdanig behandeld, maar zijn het in wezen niet. Arbeid wordt vermarkt door inschakeling in een loonverband, al kan de arbeidsmarkt onmogelijk zelfstandig volkomen instaan voor de reproductie van die arbeidskracht. Dat doen de ouders in families en leerkrachten in scholen, door bijvoorbeeld kinderen op te voeden en op te leiden. De natiestaten spelen al langer een belangrijke rol in het disciplineren van arbeidskracht en het creëren van een aangepast aanbod aan arbeid. Geld, en het vertrouwen erin, is per definitie iets wat men niet kan kopen, maar het is wel onontbeerlijk voor een vlot werkende markteconomie. Vandaar dat statelijke en andere overheden via allerlei mechanismen borg staan voor de waarde van het geld en het vertrouwen erin. Toch wordt munten op de internationale geldmarkten verhandeld als

handelswaren, iets wat periodiek, bijvoorbeeld als gevolg van speculatie, tot muntcrisissen leidt. Hetzelfde kan worden gezegd voor de natuur. De natuur is via de grondstoffen- en grondmarkt vermarkt, maar de reproductie ervan gebeurt voor een overgroot gedeelte via fysieke-natuurlijke of biologische processen waar de marktlogica geen vat op heeft. Tot slot kan ook informatie en kennis slechts in beperkte mate vermarkt worden. Het is onmogelijk om voor elke eenheid informatie te betalen, ook al omdat die meestal ingebed zit in sociale relaties en praktijken, en niet gemakkelijk expliciet gemaakt kan worden en dus ook niet verkocht kan worden maar enkel overgedragen via niet-markt relaties. Actuele discussies over hoe al te strikte en verregaande intellectuele eigendomsrechten economische en culturele innovatie onmogelijk dreigen te maken, zijn in dit kader illustratief.

Het bestaan en het belang van fictieve marktgoederen toont aan dat de regulatie van accumulatie, en dus de reproductie van het kapitalisme, op zijn minst gedeeltelijk via niet-economische mechanismen gebeurt. Om het belang van niet-economische regulatiemechanismen te benadrukken, maken regulationisten een onderscheid tussen economische regulatie (reproductie via de markt) en sociale regulatie (reproductie via niet-economische sociale mechanismen). De geschiedenis van het kapitalisme kenmerkt zich immers ook door een voortdurende heen en weer beweging tussen vermarkting en ontmarkting. Een voorbeeld van ontmarkting is de ontwikkeling van een sociale zekerheid die mensen via een werkloosheidsuitkering, publieke gezondheidszorg of pensioenen voor een levensonderhoud minder afhankelijk maakt van hun positie op de arbeidsmarkt.

Fordisme en postfordisme

De aandacht van de regulatiebenadering gaat dus in wezen naar de historische specifieke economische en sociale vormen die het kapitalisme doorheen de tijd en op verschillende plaatsen aanneemt. Instituties, zoals sociale maar ook wettelijke, sociaal-hygiënische consumptienormen, dan wel collectieve arbeidsonderhandelingen of de bepaling van risicokapitaal als een specifieke geldvorm kunnen worden gezien als tijd- en plaats specifieke 'condensaties' van door tegenstellingen doorkruiste sociale relaties. Het zijn net die instituties die, wanneer ze een zekere duurzaamheid hebben, relatieve lange periodes van economische stabiliteit en groei toelaten.

De regulatiebenadering periodiseert de geschiedenis van het kapitalisme op basis van twee concepten: accumulatieregimes en vormen van sociale regulatie. Een accumulatieregime is "een complementair patroon van productie en consumptie dat op langere termijn reproduceerbaar is".³ De regulatievorm is "een ensemble

van sociale normen en conventies, juridische regels, politieke praktijken, organisatievormen en institutionele netwerken die een accumulatieregime stabiliseren en de economische en niet-economische condities voor een stabiel economisch groeipad garanderen". De Parijse regulatieschool analyseert regulatievormen in termen van vijf dimensies:

- de loonrelatie (onder andere arbeidsmarktbeleid, loononderhandelingen, arbeidsloon en 'sociaal loon');
- de bedrijfsvorm (onder andere interne bedrijfsorganisatie, relaties tussen bedrijven, vormen van interne bedrijfs- en externe bedrijvencompetitie, winstbronnen);
- de geldvorm (onder andere krediet- respectievelijk investeringen);
- de publieke overheid (publieke-overheidsinterventies allerhande, sociale-conflictenbeheersing en -mediatie);
- internationale regimes (handels- en investeringsregels, en internationale politieke overeenkomsten).

Regulationisten ontwikkelden verschillende periodisering van het kapitalisme, waarvan de meest wijd verbreide die is welke het fordisme van het postfordisme onderscheidt. Deze periodisering is zo populair dat ook veel niet-regulationisten ze hanteren.

Het fordistisch accumulatieregime combineert massaproductie en massaconsumptie. Die massaproductie wordt gecoördineerd in grote, geïntegreerde multinationale bedrijven die gestandaardiseerde consumptiegoederen zoals auto's en frigo's produceren. Het fordistische arbeidsproces is sterk gemechaniseerd en in kleine stukjes opgedeeld. Telkens een groep arbeiders specialiseert zich hierin: taylorisme. De fordistische regulatie van de loonrelatie draait rond collectieve onderhandelingen en lonen, gebonden aan productiviteitsverhogingen. De bedrijfs- en competitievorm wordt gekarakteriseerd door monopolistische concurrentie tussen multidivisionele multinationals met een strenge scheiding tussen management en eigendom. De dominante geldvorm is fiduciair en nationaal. De fordistische staat is een keynesiaanse welvaartstaat die een veralgemeende norm van massaconsumptie kent, door de economische vraag op peil te houden. Als we aannemen dat de regulatievorm het onderscheidende kenmerk van de regulatiebenadering is, dan kan het fordisme gedefinieerd worden als "een regulatievorm waarin minstens de lonen geïndexeerd zijn aan de productiviteitsgroei en inflatie, de staat een sleutelrol heeft in het beheren van de vraag en het overheidsbeleid bijdraagt aan de veralgemening van normen van massaconsumptie."⁴ Onder het fordisme speelt de regulatie van de loonvorm een cruciale rol in het op elkaar afstellen van massaproductie en massaconsumptie.⁵ De meest prominente sociale conflicten onder het fordisme draaiden rond de loonvorm. Het is in de loonvorm dat de

inherente contradicties van het kapitalisme opgevangen werden, weliswaar tijdelijk en onvolledig zoals uit de crisis van het fordisme zou blijken.

De regulatiebenadering ontstond tijdens de zware economische crisis van de jaren '70 van vorige eeuw. Omwille van allerlei redenen, onder meer de uitputting van de technologische mogelijkheden, daalden de productiviteitsstijgingen, waardoor er niet langer genoeg geld was om de winsten en dus kapitaalsaccumulatie, loonstijgingen en de welvaartstaat te financieren. Dat leidde tot de financiële crisis van de welvaartstaat en het ondermijnen van het mechanisme van graduele loonstijgingen die de klassenstrijd onder controle hielden. In de jaren '60 waren al een aantal nieuwe eisen opgedoken, enerzijds eisen die te maken hadden met het geestdodende karakter van het werk in fordistische bedrijven, anderzijds eisen van nieuwe sociale bewegingen zoals de vrouwen-, de milieu- en derdewereldbeweging. De eisen van deze groepen konden niet geïntegreerd worden binnen het fordistische compromis, omdat ze de fordistische regulatievorm overstegen. Ze bleven dus gemarginaliseerd binnen het fordistische compromis, maar kregen een platform naarmate de bijna volledige werkgelegenheid de machtsbalans tussen arbeid en kapitaal in het nadeel van het kapitaal liet doorslaan.

De crisis had ook een onmiskenbaar geografische dimensie. Onder het fordisme situeerden de belangrijkste regulatieprocessen zich op het nationale niveau, maar het productiesysteem en dus de accumulatie internationaliseerde aan een steeds sneller tempo. Terzelfdertijd verloren de nationale staten hun greep op de wereldwijde financiële markten. De regulatorische logica van de keynesiaanse welvaartstaat was op nationale schaal ingebed, maar tegelijkertijd ook altijd afhankelijk geweest van de wereldwijde financiële hegemonie van de VS: de dollar. Naarmate de internationale financiële markten groeiden en de nationale staten de controle over de intrestvoeten verloren, werden lonen steeds meer gezien als een factor in de internationale concurrentiestrijd en niet langer als een bijdrage aan de consumptie. Dit leidde tot een geografische desarticulatie tussen accumulatie en regulatie. De stimulering van de nationale vraag via keynesiaans overheidsingrijpen verloor haar effectiviteit, omdat de vraag wegsijpelde in de richting van internationale markten en de productie en accumulatie in andere landen stimuleerde. De geografische ontkoppeling tussen accumulatie en regulatie ondermijnde de financiële integriteit van de keynesiaanse welvaartstaat en het compromis tussen arbeid en kapitaal waarop de regulatie van de loonvorm gebaseerd was. Het fordisme ging ten onder aan interne oorzaken – het falen om voldoende productiviteitswinsten te realiseren – en aan haar geografische contradicties – nationale regulatie en internationale accumulatie.

Regulationisten zien de periode na de desintegratie van het fordisme als een periode van regulatorisch experimenteren, een proefondervindelijke zoektocht naar nieuwe instituties en procedures om de inherent conflictieuze kapitalistische sociale relaties te stabiliseren. Er is geen overeenstemming onder regulationisten over wat er precies volgt op het fordisme, maar ze gaan wel akkoord dat, indien er een nieuwe vorm van regulatie komt, die zal ontstaan uit de strijd en competitie tussen verschillende regulatievormen en de sociale krachten die ze verdedigen. Volgens Peck en Tickell levert het neoliberalisme, dat op het fordisme volgde en bijdroeg aan zijn politiek-ideologische desintegratie, geen nieuwe vorm van sociale en economische regulatie op omdat het de macro-economische instabiliteit van de wereldeconomie vergroot. Zij zien het neoliberalisme als een crisispolitiek die er niet in slaagt over een langere periode economische groei te stimuleren. Anderen, zoals Jessop, zien dan wel weer langzaam nieuwe vormen van regulatie ontstaan. Het postfordistische model combineert accumulatie door flexibele productie en flexibele consumptie van gediversifieerde en niet gestandaardiseerde goederen en diensten. De geografische koppeling tussen accumulatie en regulatie gebeurt niet langer op nationaal niveau, maar wordt ondersteund door de koopkracht van de nieuwe internationale en mobiele middenklasse.

De postfordistische vorm van regulatie draait rond flexibiliteit, ondernemerschap, innovatie en een overheidsbeleid dat inwerkt op de aanbodzijde – in tegenstelling tot het keynesiaanse vraagbeleid. Arbeidskrachten worden flexibeler gemaakt door de deregulering van de arbeidsmarkt en de grote, geïntegreerde conglomeraten bouwen zich via verticale desintegratie en *outsourcing* van niet-kerntaken om tot buigzame netwerkbedrijven. Arbeidsconflicten worden niet langer in de eerste plaats op de loonas uitgevochten, maar draaien om competitiviteit. Zo iets structureert sociale relaties uiteraard helemaal anders, namelijk in het voordeel van het kapitaal. In tegenstelling tot wat de conventionele kritiek op de globalisering suggereert verliest de staat niet aan macht, maar het is zijn rol in de regulatie van kapitalistische sociale relaties die een fundamentele wijziging ondergaat. De keynesiaanse welvaartstaat wordt een schumpeteriaanse competitiestaat: een staat die zich vooral richt op het verbeteren van de internationale competitiviteit van haar economische activiteiten en op het stimuleren van innovatie en ondernemerschap. Nationale staten werken daarvoor meer dan vroeger het geval was samen met niet-gouvernementele en privé-organisaties. De staat 'ontstaat' en realiseert zijn doelstellingen door zich in publiek-private netwerken in te schakelen: *governance*. Volgens Jessop bieden deze nieuwe regulatievormen tenminste een gedeeltelijk antwoord op de belangrijkste crisistendenzen van het fordisme, zoals de financiële crisis van de staat, de spanning tussen loonstijgingen en internationale competitiviteit, technologische uitputting en de

geografische mobiliteit van kapitaal. Vandaar dat ze met recht en reden postfordistisch genoemd mogen worden.⁶

Waar het fordisme een nationale geografie had, neemt het postfordisme vooral een subnationale, regionale geografie aan. Peck en Tickell staan weliswaar sceptisch tegenover het potentieel van de regio als regulatieschaal in de nieuwe geglobaliseerde economie, omdat regio's zo scherp met elkaar concurreren dat zonder supraregionale regels geen stabiel economisch groeipad gevonden kan worden. Brenner argumenteert dat nationale staten subnationale regio's op hun grondgebied strategisch positioneren in de globale economie door bepaalde regulatorische capaciteiten naar het regionale niveau over te brengen, een strategie die hij 'glokalisering' noemt. Dit alles mag dan al geen stabiel, macro-economisch groeipad opleveren voor de nationale of wereldeconomie, succesvolle regio's kunnen zo wel een relatief vaste institutionele matrix uitbouwen die regionale groei ondersteunt.

Micro-economische fundamenten, identiteit en discours

De theorievorming van de regulatiebenadering kent belangrijke lacunes. De regulationisten besteedden initieel weinig aandacht aan het ingrijpen van statelijke overheden. Later kwam daar verandering in, onder meer doordat staatstheoretici zoals Jessop regulationistische concepten gingen integreren in hun politiek-economische analyse van het kapitalisme. De staat wordt daarbij gezien als een meer of minder geprivilegieerde actor in het reguleren en inbedden van economische processen. Omdat ik Jessops analyse van de regulatorische rol van de staat al enigszins incorporeerde in de analyse van het fordisme en postfordisme, ga ik er hier niet verder op in.

Ook aan de 'verruimtelijking' van de regulationistische concepten besteedde ik hierboven al aandacht. De regulatiebenadering dreigde initieel te lijden aan 'methodologisch nationalisme' en onderzocht de functionaliteit van de koppeling tussen accumulatie en regulatie voornamelijk op de nationale schaal. De Britse regulationistische geografen Peck en Tickell riepen echter op om meer aandacht te besteden aan de ongelijke geografische ontwikkeling van processen van regulatie en accumulatie. Omdat ieder nationaal accumulatieregime vormen van regionaal ongelijke ontwikkeling bevat en een specifieke positie inneemt in de internationale arbeidsverdeling, moet de eenzijdige focus op de nationale schaal vervangen worden door een analyse van multiscalaire regulatie en ongelijke ruimtelijke ontwikkeling. Zo werd het Waalse prefordistische productie- en accumulatiesysteem na de Tweede Wereldoorlog ingebed in een nationaal fordistische vorm van regulatie. De sterk regionaal ongelijke economische ontwikkeling tussen Wallonië en Vlaanderen vanaf de jaren '60 van vorige eeuw

is dan weer het gevolg van een ongelijke inschakeling van deze regionale economieën in de wereldeconomie. Aan de oproep van Peck en Tickell werd op twee manieren gevolg gegeven. De Parijse regulationisten – net zoals de Amsterdamse school – begon meer aandacht te besteden aan internationale regimes, terwijl een groep voornamelijk Britse regulationistische geografen subnationale vormen van regulatie onderzocht. Ik verwees eerder, in de context van de discussie over het al dan niet bestaan van nieuwe, regionale postfordistische regulatievormen, naar deze onderzoekslijn.

De micro-economische fundamenteen zijn een ander probleempunt van de regulatiebenadering. Het is één zaak om het mensbeeld van de *homo economicus* te verwerpen, het is een andere om er een alternatieve micro-economische fundering voor in de plaats te zetten. Een aantal Parijse regulationisten zocht daartoe toenadering tot de 'theorie van conventies', die argumenteert dat het gedrag van economische actoren bepaald wordt door informele regels, en formele normen en conventies, en de 'cognitieve dimensie' van economisch gedrag benadrukt. Economische actoren handelen niet zoals bij de neoklassieke economen puur rationeel en nutmaximaliserend, maar volgen altijd ook sociaal bepaalde regels en conventies, en passen hun gedrag aan via leerprocessen. De toenadering tussen de regulatiebenadering en de theorie van conventies blijft echter problematisch. Deze laatste houdt immers vast aan een methodologisch individualisme en ziet conventies als het resultaat van samenwerking tussen individuen in marktsituaties. Dit uitgangspunt is nauwelijks compatibel met de marxistische grondslag van de regulatiebenadering welke instituties in eerste instantie definieert als de tijdelijke condensatie en regulatie van conflictgeladen sociale relaties – *supra* al aangehaald. De theorie van conventies vertrekt met andere woorden van horizontale relaties tussen individuen, die weliswaar met elkaar concurreren op de markt en hun gedrag daarbij laten sturen door aangeleerde regels en conventies, terwijl de regulatiebenadering focust op verticale dominantierelaties tussen klassen. Naast dit alles waren er ook pogingen om Bourdieus concept van habitus te mobiliseren als micro-economische fundering van de regulatie benadering, maar deze potentieel interessante piste werd tot nog toe enkel theoretisch uitgewerkt.

Een laatste zwakte van de regulatiebenadering is haar gebrekkige aandacht voor het discursieve moment van regulatie- en accumulatieprocessen. Jenson bijvoorbeeld argumenteert dat indien de regulatiebenadering handelen en actoren echt serieus wil nemen, dan ook een conceptueel kader voor de discursieve dimensie van dat handelen moet ontwikkelen. Economische crisissen zijn immers meer dan een botsing met de structurele grenzen van dominante vormen van regulatie en accumulatie, maar komen altijd tot ons via een welbepaald

discours. Om de manifestatie van crisissen in dit interdiscursieve veld te begrijpen, ontwikkelde Jenson een theorie van de articulatie van aan identiteitsconstitutie verbonden belangen. Jessop en Sum⁷ doen iets gelijkaardigs in hun uitwerking van – wat heet – ‘een culturele politieke economie’. Jessop mobiliseert hierbij een evolutionair perspectief om de proliferatie van economische discours, verbeeldingen, en identiteiten in tijden van crisis, en de daaropvolgende selectie, retentie en consolidatie van een aantal van die discoursen, verbeeldingen en identiteiten te analyseren. Sum focust dan weer vooral op het samenbrengen van Foucault en Gramsci om de articulatie tussen identiteit, belang en praktijken in processen van accumulatie en regulatie te onderzoeken.

Conclusie

De regulatiebenadering analyseert de tijd-plaatsspecifieke institutionele vormen van kapitalistische economieën en verbindt die met de abstracte bewegingswetten van het kapitalisme, zoals die geformuleerd werden door Marx. Regulationisten verwerpen de neoklassieke idee dat de economie los staat van de sociale context, en via het rationeel en nutmaximaliserend handelen van geïsoleerde individuen automatisch een evenwichtstoestand bereikt. Ze vertrekken van het marxistische uitgangspunt dat het kapitalisme doortrokken is van structurele contradicties en dat het om die reden des te belangwekkender is te onderzoeken hoe dit sociaal-economische systeem erin slaagt zich bij voortduring te reproduceren. In tegenstelling tot het althusseriaans structuralistisch marxisme zien regulationisten die reproductie niet als een automatisch proces, waarbij subjecten zonder meer in lijn met de structurele vereisten van het accumulatieproces handelen. Regulationisten nemen het althusseriaanse concept van de relatieve autonomie van politiek-juridische, economische respectievelijk ideologische velden en van de overdeterminatie over, maar hertalen dit. Ze vragen zich af hoe, gegeven de relatieve autonomie van die velden *c.q.* de overdeterminatie van het accumulatieproces, de processen en actoren in die verschillende velden dermate gecoördineerd opereren, dat er een stabiel kader ontstaat waardoor voortdurende productie en reproductie nooit in gevaar gebracht wordt.

De regulatiebenadering focust met andere woorden op de regulatie van het accumulatieproces, op de tijd-ruimtelijk contingente koppeling tussen een accumulatieregime en een welbepaalde vorm van regulatie, en op de sociale strijd die daarrond gevoerd wordt. De noodzakelijke onvolledigheid van de kapitaalsrelatie, dit is de onmogelijkheid om het kapitalisme louter en alleen door de markt te reproduceren, geeft niet-economische en sociale processen een

belangrijke rol in het verzekeren van de condities voor kapitaalsaccumulatie. De crisistendenties die volgen uit die interne structuur van het kapitalisme blijven echter bestaan en kunnen enkel tijdelijk, plaatselijk en onvolledig gereguleerd worden. Dit bleek uit de analyse van de crisis van het fordisme en de opkomst van het postfordisme. Ieder regime van accumulatie en regulatie heeft zijn eigen specifieke crisistendenties welke enkel in de tijd en ruimte verplaatst, maar nooit volkomen opgeheven kunnen worden. De vaak gehoorde stelling dat de regulatiebenadering politiek reformistisch is omdat ze zou focussen op de stabilisering en dus het voortbestaan van het kapitalisme, snijdt dus weinig hout, al is het correct dat sommige protagonisten van de regulatiebenadering zoals Boyer politiek-reformistische overtuigingen hebben. De interesse van de regulationisten voor de regulatie van het accumulatieproces volgt uit de stelling dat de voortdurende reproductie van het kapitalisme een onwaarschijnlijke en problematische onderneming is, gezien haar inherente crisistendenties en structurele contradicties. De regulatiebenadering betekent dan ook een bijzonder relevant analyseinstrument om de nu al decennialange dominantie van het sociaal en ecologisch destructief en macro-economisch instabiel accumulatieregime van het kapitalisme indringend te begrijpen.

Noten

1 De regulatiebenadering is geen homogene school. Jessop onderscheidt een zevental verschillende 'stromingen' en een drietal generaties. Zie hiervoor: Jessop B. & Sum N.-L., *Beyond the regulation approach. Putting capitalist economies in their place*, Cheltenham, Edward Elgar, 2006. Ik ga in dit artikel niet in op de variatie binnen de regulatiebenadering. Ik concentreer me in de eerste plaats op de dominante Parijse regulatieschool (zie hiervoor: Boyer R. & Saillard Y. (red.), *Théorie de la régulation. L'état des savoirs*, Paris, Le Découverte, 1995 en Aglietta M., *A theory of capitalist regulation. The US experience*, London, Verso, 1979 en Lipietz A., 'From Althusserianism', in: *The Althusserian legacy*, Kaplan E. & Sprinker M. (red.), London, Verso, 1993.) en ga verder op een aantal recentere verdiepingen en uitbreidingen in. Dit artikel stelt zich vooral tot doel het originele regulationistische project en de gemeenschappelijke kenmerken van de regulatiebenadering naar voor te brengen.

2 De realiteit is uiteraard complexer en warriger, en laat niet toe mooi afgeijnde periodes te onderscheiden. De ongelijke geografie van accumulatie en regulatie maakt dit nog moeilijker. Daarom lijkt het beter accumulatie en regulatie in procestermen te bestuderen (Zie hiervoor Painter J., 'Regulation, regime and practice in urban politics', in: *Restructuring Urban Regime Theory: Regulating Urban politics in a Global Economy*, Mickey Lauria (red.), London, Sage, 1997, pp. 122-143 en Painter J. & Goodwin M., 'Local governance and concrete research: investigating the uneven development of regulation', in: *Economy and Society*, 24(3), 1995, pp. 334-356.) Al houden regulationisten zoals Jessop er terecht aan vast dat sommige regulatorische processen belangrijker zijn dan andere en dus toelaten de historische ontwikkeling min of meer te periodiseren.

3 Jessop B., 'Survey Article: the Regulation Approach', in: *The Journal of Political Philosophy*, 5(3), 1997, pp. 287-326.

4 Jessop B., 1996, p. 73.

5 Er kunnen verschillende vormen van fordisme onderscheiden worden, zoals onder meer het klassieke fordisme in de VS, het 'geblokkeerde' fordisme in Groot-Brittannië (gebrekkige integratie van financieel en productief kapitaal op de nationale schaal en een op confrontatie gerichte arbeidersorganisatie), en het staatsfordisme in Frankrijk (belangrijke rol van staat in de creatie van de condities voor massaproductie) Tickell A. & Jamie P., 'Accumulation, regulation and the geographies of post-Fordism: missing links in regulationist research', in: *Progress in Human Geography*, 16(2), 1995, pp. 190-218.

6 Recent wordt de term 'post-fordisme' steeds meer vervangen door 'kenniseconomie' of 'informatiesamenleving' (zie hiervoor Jessop B., *The knowledge-based economy: new forms of competitiveness and economic governance*, Lancaster, Lancaster University Management School, 2003.

7 Jessop B. & Sum N.-L., 2006.